

CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI  
PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

ANDRZEJ ŁOŚ

Abstract: (Was Crete an Economic Periphery of the Graeco-Roman World under the Early Empire?): This paper considers relationship between massive exports of wine and changes to the structure of the Cretan economy. During the early imperial period the production and trade of wine constituted a major component of the economy of Crete. There is, however, a controversy about the start of exports of insular wines. Some archaeological evidence challenged previous arguments that the production and trade of Cretan wine did not begin until the reign of Augustus, but this evidence is not unequivocal. It is certain that the golden age of Cretan wine reached its peak during the Flavian and Antonine periods when exports to the rest of Europe, first of all to Italy, were truly massive. The development of the wine trade changed the economic landscape of Crete. The Island under the Principate was one of the most developed regions of the Roman Empire.

SŁOWA KLUCZOWE: Kreta, Kampania, Rzym, wino, produkcja, handel, eksport, gospodarka

KEYWORDS: Crete, Campania, Rome, wine, production, trade, exports, economy

Okresem największej świetności Wyspy Minosa była pierwsza połowa II tysiąclecia p.n.e. Do kryzysu kretańskiej cywilizacji w XV w. zapewne przyczynił się najazd Achajów z Peloponezu. Przedmiotem ożywionej debaty jest natomiast wpływ wybuchu wulkanu na Therze i spowodowanej przez niego fali tsunami na kres świetności Krety w epoce brązu<sup>1</sup>. W schyłkowej jej fazie (XIV–XII w.) wyspa przestała być biegunem rozwoju w basenie Morza Egejskiego. Niemal cały okres tzw. Wieków Ciemnych (XI–IX w.) był dla Krety, jak i dla niemal całego świata egejskiego, czasem kulturowego regresu. Sytuacja uległa zmianie w ostatnim stuleciu tego okresu (po 900 r. p.n.e.). Według A. Chaniotisa wyspa miała wówczas stać się pomostem między Orientem a Helladą i pełnić tę funkcję do ok. 630 r. p.n.e. Grecki badacz nie wahał się użyć zwrotu *Die kretische Renaissance* na określenie tej fazy dziejów Krety<sup>2</sup>. Już jednak pod koniec VII w. i w następnym stuleciu wyspa znalazła się na marginesie głównego nurtu dziejów świata greckiego i pozostała na nim w zasadzie do rzymskiego podboju. Cytowany wyżej A. Chaniotis zatytułował rozdział poświęcony dziejom Krety między ok. 630 a 300 r. *Die erstarre Insel*<sup>3</sup>. W okresie hellenistycznym wyspa miała stać się siedliskiem piratów. Ten niezbyt chlubny okres w jej dziejach zakończył podbój wyspy przez Rzym w 67 r. p.n.e. Zajęcie Krety przez Rzymian początkowo nie zmieniło za-

<sup>1</sup> O kontrowersjach wokół wpływu katastrofy sejsmicznej na Therze na dzieje Krety zob. Driessen, MacDonald 1997 oraz serię publikacji w *Antiquity* 88 (2014), issues 339 i 342 (march and october).

<sup>2</sup> Chaniotis 2004, 48–57.

<sup>3</sup> Chaniotis 2004, 58–77.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

sadniczo gospodarczej roli wyspy w ówczesnym świecie. Transformacje w sferze gospodarki w epoce preindustrialnej należą na ogół do zjawisk braudelowskiego „długiego trwania” i jako takie stosunkowo rzadko są wywoływane przez jednostkowe wydarzenia o charakterze politycznym. Nie ulega jednak wątpliwości, że rzymskie panowanie nie pozostało bez wpływu na sytuację ekonomiczną Kreta, z tym że jego konsekwencje ujawniły się w pełni dopiero po upływie ponad 100 lat od podboju – w połowie I w. n.e. Pierwsze oznaki były już jednak widoczne w okresie augustowskim.

Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie wpływu rzymskich rządów na sytuację gospodarczą Kreta w okresie pryncypatu. Do końca lat 80. minionego stulecia gospodarka Kreta w rzymskiej fazie jej dziejów nie budziła większego zainteresowania badaczy. Pierwszym sygnałem wskazującym na zmianę ich stosunku do tej tematyki była publikacja przez A. Chaniotisa artykułu o produkcji i handlu kreteńskim winem<sup>4</sup>. Za prawdziwy przełom w badaniach nad gospodarką wyspy Minosa w czasach rzymskich należy jednak uznać książkę A. Marangou-Lerat pt. *Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale*<sup>5</sup>. Grecka badaczka w przekonujący sposób dowiodła, że począwszy od okresu augustowskiego największa grecka wyspa stała się jednym z najważniejszych w całym świecie śródziemnomorskim centrów produkcji wina. Według F. Braudela winnice były obok gajów oliwkowych i łąnów pszenicy nieodłącznym elementem rolniczego pejzażu całego Śródziemnomorza. Kreta nie była tu wyjątkiem. Tylko jednak w niektórych regionach świata śródziemnomorskiego rozmiary produkcji najważniejszych towarów pochodzenia rolniczego przekraczały lokalne potrzeby, umożliwiając tym samym ich eksport. Gospodarka Kreta od schyłku VII w. do końca okresu klasycznego miała *stricte* autarkiczny charakter. Kontakty ze światem zewnętrznym, w tym z bardziej rozwiniętymi rejonami helleńskiej *oikumene*, były wówczas bardzo ograniczone<sup>6</sup>.

Pewne zmiany w charakterze gospodarki kreteńskiej miały nastąpić w okresie hellenistycznym. Ich konsekwencją miał być rosnący dobrobyt wyspy, na który wskazywałaby pośrednio olbrzymia kontrybucja w wysokości 4 tysięcy talentów srebra, nałożona na Kreteńczyków przez rzymski Senat w odwecie za dotkliwą klęskę poniesioną przez armię, dowodzoną przez pretora Marka Antoniusza, ojca przyszłego triumwira, podczas pierwszej próby zdobycia Kreta przez Rzym<sup>7</sup>. Dodatkową sankcją było żądanie wydania 300 zakładników. Wspomniana kwota stanowiła połowę sumy danin ściąganych przez państwo rzymskie ze

---

<sup>4</sup> Chaniotis 1988.

<sup>5</sup> Marangou-Lerat 1995.

<sup>6</sup> Chaniotis 1999, 182–198; Hadjisavvas, Chaniotis 2012, 164–165.

<sup>7</sup> D.S. XL 1; Plu *Pomp.* 45.

wszystkich wschodnich prowincji<sup>8</sup>. Według A. Chaniotisa jej wielkość stanowi dowód wielkiego bogactwa wyspy jeszcze przed podbojem rzymskim<sup>9</sup>. Kiedy kreteńskie *poleis* zignorowały senackie ultimatum, władze rzymskie podjęły decyzję o wysłaniu na wyspę w 69 r. p.n.e. armii składającej się trzech legionów pod dowództwem konsula Kwintusa Cecyliusza Metellusa z zadaniem złamania oporu wyspiarzy. W ciągu ponad dwóch lat Kreta została spacyfikowana. W uznaniu wkładu w zwycięstwo Kwintusa Cecyliusza Metellusa Senat nadał mu tytuł *Creticus*.

Za najważniejsze źródło zamożności Krety w okresie hellenistycznym A. Chaniotis uznał piractwo oraz handel zrabowanymi towarami i porwanymi ludźmi, jednocześnie grecki badacz utrzymywał, że gospodarka wyspy do podboju rzymskiego zasadniczo zachowała autarkiczny charakter<sup>10</sup>. Nic nie pozwala jednak przypuszczać, że napady na statki pływające w pobliżu Krety mogłyby być trwałym fundamentem wyspiarskiej zamożności. Zarówno Chaniotis, jak i Marangou-Lerat doszli do wniosku, że daleko idące zmiany w charakterze gospodarki kreteńskiej, polegające na jej urynkowaniu, nastąpiły dopiero po opanowaniu wyspy przez Rzym<sup>11</sup>. Poważne wątpliwości wobec zasadności tego poglądu wysunął jednak już pod koniec minionego stulecia W.V. Harris<sup>12</sup>. Z jego uwagami korespondują wyniki nowszych badań nad amforami kreteńskimi, prowadzonych przez różne ekipy archeologów już w XXI w. I tak J. Eiring, M.-C. Boileau i I. Whitbread doszli do wniosku po przeprowadzeniu analiz petrograficznych znalezionych w rejonie Knossos amfor z okresu hellenistycznego o formach typowych dla pojemników z Rodos, Kos i Knidos, że znaczna ich część była w rzeczywistości produktami lokalnymi<sup>13</sup>. Według tych badaczy: *this «apomimesis», much as most wine bottles today consciously take after those of Bordeaux or Bourgogne, is a phenomenon encountered at many sites in the Eastern Mediterranean, but not often apparent in the publications*<sup>14</sup>. W oparciu o tę przesłankę uznali oni, że kreteńskie wina była eksportowane już w okresie hellenistycznym. Można jednak mieć wątpliwości, czy ten wniosek nie jest zbyt daleko idący. Ponieważ studiowane przez Eiringa, Boileau i Whitbreada pojemniki zostały odkryte na terytorium Knossos, jest prawdopodobne, że ich zawartość była przeznaczona do konsumpcji lokalnej, ewentualnie do sprzedaży na terenie innych kreteńskich *poleis*. Na długodystansowy handel wskazywałaby identyfikacja identycznych amfor w materiale

<sup>8</sup> Kouromenes 2018, 44.

<sup>9</sup> Chaniotis 2008, 87.

<sup>10</sup> Chaniotis 1999b, 183–184.

<sup>11</sup> Chaniotis 1988; Chaniotis 1999b, 183–184; Chaniotis 2004, 107–110; Marangou-Lerat 1995, *passim*; Marangou-Lerat 1999.

<sup>12</sup> Harris 1999.

<sup>13</sup> Eiring, Boileau, Whitbread 2002, 61–62.

<sup>14</sup> Eiring, Boileau, Whitbread 2002, 62.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

archeologicznym spoza Kreta. Dotychczasowe badania nie dostarczyły jednak dowodów na ich obecność w innych niż wyspa Minosa obszarach Śródziemnomorza. Może to jednak wynikać z braku stosownych analiz petrograficznych.

Na okres hellenistyczny początki ekspansji „winnego” sektora kreteńskiej gospodarki datują także N. Vogeikoff-Brogan i S. Apostolakou<sup>15</sup>. W przeciwieństwie do Eiringa, Boileau i Whitbreada przedmiotem ich analiz był materiał ze wschodniej Kreta (ze stanowisk m.in. w okolicach Sitii, Mochlos, Gurnii, Agios Nikolaos i Hierapytny). Wynika z nich, że również w tej części wyspy natknięto się na imitacje amfor produkowanych na Kos i Rodos. Znaleziska z tej części wyspy, podobnie jak odkryte w Knossos pojemniki naśladujące amfory z Dodekanezu i Knidos, nie znajdują analogii w materiale z innych części Śródziemnomorza.

Amfory imitujące pojemniki z Kos i Rodos produkowano w okresie hellenistycznym także w zachodniej części Kreta<sup>16</sup>. Również w ich przypadku brakuje analogii w materiale archeologicznym spoza wyspy. Na znaczny wzrost produkcji wina w okresie hellenistycznym wskazują nie tylko znaleziska amfor, ale także odkrycia warsztatów ceramicznych, w których wytwarzano pojemniki służące do transportu i przechowywania wina i zdecydowanie rzadziej oliwy<sup>17</sup>. Dotychczas zidentyfikowano dziewięć takich obiektów datowanych na III–II w. p.n.e.<sup>18</sup>. Nie ulega zatem wątpliwości, że „winy” sektor odgrywał istotną rolę w gospodarce wyspy już w okresie hellenistycznym. Nic nie pozwala jednak przypuszczać, że przed rzymskim podbojem Kreta była liczącym się eksporterem wina, rywalizującym na tym polu z Rodos i Kos. Formułowane przez niektórych badaczy poglądy o zauważalnej w wymiarze ekonomicznym sprzedaży win kreteńskich na innych niż sama wyspa rynkach w okresie hellenistycznym są na obecnym etapie badań hipotezą opartą na raczej nikłych przesłankach.

Prawdziwa *belle époque* dla producentów i handlarzy winem nastąpiła dopiero po włączeniu wyspy do *Imperium Romanum*. Należy jednak podkreślić, że nie stało się to zaraz po zdobyciu Kreta przez wojska Cecyliusza Metellusa. Początki intensywnego rozwoju kreteńskiej „winnicy” są zauważalne w materiale archeologicznym z okresu augustowskiego. Amfory winne o niekwestionowanej kreteńskiej proweniencji zaczynają wówczas pojawiać w różnych miejscach świata śródziemnomorskiego, głównie w Italii, ale także w północnej

---

<sup>15</sup> Vogeikoff-Brogan *et al.* 2004; Vogeikoff-Brogan, Apostolakou 2005; Vogeikoff-Brogan, Tsatsaki, Boileau 2008; Vogeikoff-Brogan 2012, 86–87.

<sup>16</sup> Zob. Nodarou, Tsatsaki 2014, 310–311.

<sup>17</sup> Problem produkcji i handlu kreteńską oliwą poruszę w końcowej części artykułu.

<sup>18</sup> Gallimore 2015, 42; Gallimore 2017, 140; Nodarou, Tsatsaki 2014.

Afryce (Aleksandria, Marina el-Alamein, Berenice, Leptis Magna, Kartagina) i południowej Galii (Saint-Raphaël, Frejus, Narbonne)<sup>19</sup>. Spektakularny wzrost eksportu win kreteńskich miał miejsce w drugiej połowie I w., a szczyt ich konsumpcji w różnych częściach świata śródziemnomorskiego przypadł na środkową fazę epoki Antoninów<sup>20</sup>. Podstawą do wyciągnięcia takiego wniosku są przede wszystkim statystyki amfor znajdujących na stanowiskach poza Kretą. Ich interpretacja jest jednak problematyczna. Przyczyn sceptycyzmu jest wiele. Przede wszystkim mimo ogromnego postępu w badaniach nad amforami nadal wiele pytań pozostaje bez odpowiedzi. Dotyczą one m.in. typologii pojemników, ich proveniencji oraz produktów w nich transportowanych. Wątpliwości budzi również mapa znalezisk amfor. Ich zawartość jest funkcją zarówno skali importów produktów transportowanych w amforach, jak i intensywności prowadzonych wykopalisk. Dodatkowo interpretację amfor utrudnia pojawienie się w okresie pryncypatu nowego typu pojemników używanych do transportu i przechowywania wina w postaci drewnianych beczek<sup>21</sup>. Dość powszechna jest opinia, że beczki zaczęły być na szerszą skalę wykorzystywane do transportu wina dopiero w III w. n.e. Nie wydaje się jednak, aby ta interpretacja całokształtu materiału źródłowego była właściwa. Wyjąwszy specyficzne okoliczności, beczki nie zostawiały śladów w materiale archeologicznym. Teza o rosnącej roli tej kategorii pojemników w transporcie wina w okresie pryncypatu opiera się zasadniczo na analizie źródeł ikonograficznych (m.in. kolumny Trajana) oraz epigraficznych. Wszystkie wczesne świadectwa (sprzed III w. n.e.) dokumentujące wykorzystywanie beczek pochodzą z Italii adriatyckiej i północnych prowincji. W przypadku Italii adriatyckiej na zastosowanie na szeroką skalę beczek wskazuje gwałtowny zanik w drugiej połowie I w. n.e. amfor typu Dressel 6 A, w których transportowano wina produkowane w tej części Półwyspu Apenińskiego. W ich miejsce pojawiły się wprawdzie amfory płaskodenne, lecz ich liczba była zdecydowanie mniejsza niż pojemników Dressel 6 A. Ponieważ badania nad chronologią willi w Italii adriatyckiej nie wskazują na jakiegokolwiek ślady kryzysu sektora winnego w tej części Italii w ostatnich dekadach I w. n.e., jest prawdopodobne, że dramatyczny spadek liczby amfor wyprodukowanych w adriatyckiej fasadzie Półwyspu Apenińskiego był konsekwencją wczesnego użycia beczek<sup>22</sup>.

<sup>19</sup> Marangou-Lerat 1995, *passim*; Rizzo 2003; Rizzo 2012; Rizzo 2014; Komar 2020, 141–185, Majcherek, Zych 2011, 361–364.

<sup>20</sup> Komar 2020, 141–185.

<sup>21</sup> Zastrzeżenia wobec przydatności statystyk amfor winnych do rekonstrukcji handlu napojem Dionizosa wysunął m.in. A. Tchernia (2011, 357). Jeszcze bardziej krytyczny stosunek do ich wartości poznawczej miał A. Wilson (2009, 229–234). Zob. także uwagi G. Rizzo (2014, 73–75, 79–80).

<sup>22</sup> Zob. Tchernia 2011, 370.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

Nic nie pozwala przypuszczać, że beczki przynajmniej częściowo mogłyby równie wcześnie, jak w Italii adriatyckiej, zastąpić amfory w regionach położonych na zachód od Apeninów. Tymczasem regionem Italii, w którym najwcześniej, bo już tuż przed połową I w. n.e., odnotowano radykalny wzrost amfor winnych pochodzenia kreteńskiego w liczbach bezwzględnych i w relacji do pojemników innej proveniencji, była położona nad Morzem Tyrreńskim Kampania. Najbardziej obfity materiał źródłowy pochodzi z południowej części regionu, rozciągającej się u podnóża Wezuwiusza, przede wszystkim z Pompejów. Ze względu na gęstą sieć osadniczą, rozwój „przemysłu okrętowego” oraz produkcji ceramicznej i artykułów ze szkła doszło do daleko posuniętej deforestacji tej części Kampanii już w początkach pryncypatu, co stawia co najmniej pod znakiem zapytania możliwość wykorzystania na szerszą skalę beczek do transportu wina w tym rejonie Italii przed III w. n.e.<sup>23</sup>. Niejako na marginesie należy odnotować, że w przeciwieństwie do pojemników Dressel 6 A, kampańskie Dressel 2-4 i ich derywaty będąc znajdowane w samej Kampanii i w wielu miejscach poza nią jeszcze w pierwszej połowie III w., a nawet później<sup>24</sup>. W ich przypadku nie można zatem mówić o dość nagłym przerwaniu produkcji, co zdaje się być argumentem przeciwko ekspansji beczek jako pojemnika, w którym transportowano wino, kosztem amfor.

Można zatem przyjąć, że przynajmniej jeden argument przeciwko wiarygodności statystyk amfor znajdujących w Kampanii może być zakwestionowany. Inne pozostają jednak w mocy. Przede wszystkim należy podkreślić, że dotychczas tylko niewielka część odkopanych w różnych miejscach Kampanii – przede wszystkim w Pompejach, Herkulanum, Neapolu, Kyme i w Puteolach – pojemników datowanych na okres pryncypatu doczekała się publikacji.

Krytyczne oceny stanu opracowania i publikacji ogromnej kolekcji amfor z wezuwiańskich *civitates* są formułowane od kilkadziesiąt lat przez większość badaczy wykorzystujących w swoich analizach tę kategorię źródeł. Do początków lat 70. pojemniki ze strefy wezuwiańskiej, jeśli na ich powierzchni nie namalowano lub nie odcisnięto inskrypcji, rzadko były przedmiotem poważniejszych studiów<sup>25</sup>. W ostatnim ćwierćwieczu XX w. i w pierwszej dekadzie następnego stulecia ukazały się liczne prace, poświęcone w całości lub części znalezionym w wezuwiańskich miastach pojemnikom. Ich poziom naukowy oraz problematyka były mocno zróżnicowane. Zainteresowania autorów większości tekstów koncentrowały

---

<sup>23</sup> Zob. Giardina 1981, 103–105 i Biundo 2014, 108–109. Argumentem deforestacji posługuje się W. Harris (2009, 259) w polemice z tezami A. Wilsona (2009, 229–234).

<sup>24</sup> Zob. Di Giovanni 2013, 1528; Rizzo 2014, 109–117.

<sup>25</sup> Generalnej oceny nie zmieniają pewne wyjątki, takie jak artykuły A. Tchernia i F. Zevi: Tchernia 1964; Zevi 1966; Tchernia, Zevi 1972.

się wokół typologii, chronologii oraz proveniencji amfor i transportowanych w nich produktów. Dość liczne spośród nich powstały w związku z realizacją projektów badawczych polegających na kompleksowej analizie poszczególnych *insulae* i *domus* w Pompejach oraz niektórych *villae* wraz ze znalezionymi na ich terenie zabytkami ruchomymi<sup>26</sup>. Z założenia zatem w tego typu opracowaniach badano tylko fragmenty ogromnej kolekcji amfor z miast wezuwiańskich. Ich przedmiotem były zarówno amfory winne, jak i pojemniki, w których transportowano inne produkty, w tym oliwę i sosy rybne. Znaczna część zabytków z Pompejów i Herkulanum nigdy nie była analizowana w bardziej systematyczny sposób. Dzięki jednak badaniom A. Marangou-Lerat oraz ostatnio D. Martína-Arroyo i P. Komar pojemniki pochodzenia kreteńskiego są najlepiej zbadanymi amforami winnymi odkrytymi w wezuwiańskich miastach<sup>27</sup>, jakkolwiek nie na wszystkie pytania dotyczące importu win kreteńskich zostały udzielone satysfakcjonujące odpowiedzi. Najliczniej reprezentowane w miastach wezuwiańskich kampańskie wersje amfory Dressel 2-4 nie doczekały się dotychczas całościowej analizy statystycznej. W związku z tym ich proporcja wśród wszystkich pojemników na wino nie została ustalona, jakkolwiek nie ulega wątpliwości, że w całej strefie wezuwiańskiej Dressel 2-4 był najbardziej popularnym typem amfory. Należy wreszcie podkreślić, że już opublikowane lub czekające na publikację wyniki badań materiału źródłowego z pojedynczych domów/willi czy też grupy domów często mocno się od siebie różnią<sup>28</sup>.

Marangou-Lerat zidentyfikowała w magazynach w Pompejach, Herkulanum, Stabiów i Oplontis 420 kreteńskich amfor, w tym 200 kompletnych egzemplarzy, należących do czterech wyróżnionych przez nią typów (AC 1-4). Przedmiotem analiz Martína-Arroyo nie był

<sup>26</sup> Zob. np. Panella 1974–1975; Panella 1977; Panella, Fano 1977; Manacorda 1977; Scotti 1984; Tchernia 1984; Marangou-Lerat 1995; Iorio 1999; Miniero 1999; De Sena, Ikäheimo 2003; Timby 2004; Borgard, Carre, Fontaine 2007; Albiach *et al.* 2008; Bernal *et al.* 2014; Picillo 2014; Berlanga, Ribera i Lacomba 2015; Ribera i Lacomba 2016; Martín-Arroyo *et al.* 2017; Martín-Arroyo 2018; Martín-Arroyo 2020a; Martín-Arroyo 2020b; Martín-Arroyo 2023.

<sup>27</sup> Marangou-Lerat 1995; Marangou 1999; Martín-Arroyo 2018; Martín-Arroyo 2020a; Martín-Arroyo 2020b; Martín-Arroyo *et al.* 2017; Komar 2020. Przegląd typów amfor, na których namalowano inskrypcje greckie, opublikowane w IV tomie *CIL*, skłania do wniosku, że nie tylko wina z Krety, ale także z innych wysp egejskich oraz zachodniej części Azji Mniejszej znajdowały nabywców w wezuwiańskich miastach, jakkolwiek w okresie poprzedzającym wybuch Wezuwiusza były one z pewnością rzadziej konsumowane niż trunki z wyspy Minosa. W II i w pierwszych dekadach I w. p.n.e. wśród amfor pochodzących ze wschodniej części Śródziemnomorza zdecydowanie dominowały pojemniki rodyjskie. Były one obecne także w warstwach datowanych na schyłek republiki i okres julijsko-klaudyjski, ale już w znacznie mniejszych ilościach. W trakcie I w. p. n.e. w większych ilościach zaczęły docierać do wezuwiańskich miast amfory winne z Kos. Jak już wyżej wspomniano wina kreteńskie stały się bardzo popularne w południowej Kampanii dopiero ok. połowy I w. n.e.

<sup>28</sup> Zob. np. Miniero 1999 (*villa San Marco di Stabia*); De Sena, Ikäheimo 2003 (*Casa delle Vestali*); Timby 2004 oraz nieopublikowane statystyki amfor z *insula* I 8 – informacja osobista E. Botte. J. Timby (2004 389) interpretując dane z *Caupona di Amarantus* ( I 9. 11) i *Casa di Amarantus* ( I 9. 12), słusznie podkreślił, że *we cannot say whether the assemblage from Houses 11 and 12 is typical or atypical, and how reflective it might be of general economic patterns in respect of pottery operating in the first century BC and the first century AD*. Do rozstrzygnięcia tych dylematów potrzebne będą statystyki z większej liczby *domus*, których próba byłaby reprezentatywna dla Pompejów.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

materiał archeologiczny, lecz umieszczone na pojemnikach kreteńskich inskrypcje opublikowane w *CIL IV*. Hiszpański badacz, powołując się na ustalenia Marangou-Lerat, uznał, że z wyspy Minosa pochodziły typy PO08, PO10 i PO36<sup>29</sup>. W *CIL IV* znalazł on 503 inskrypcje namalowane na amforach PO08, 280 na PO10 i 22 na PO36. W sumie 805 inskrypcji umieszczonych na pojemnikach pochodzenia kreteńskiego stanowiło 63,5% wszystkich tekstów znalezionych na 1267 amforach winnych<sup>30</sup>. Po wyłączeniu 225 napisów na pojemnikach PO12 (tożsamy z Dressel 2-4), których zdecydowana większość była lokalnej proveniencji, stosowna proporcja wyniesie 77,3%, co oznacza, że zdecydowana większość importowanych amfor winnych z namalowanymi na nich inskrypcjami pochodziła z Krety<sup>31</sup>. Wobec braku kompleksowej analizy znalezionych w Pompejach i innych wezuwiańskich miejscowościach pojemników wykorzystywanych do transportu wina powyższa proporcja jest jedynym w miarę wiarygodnym wskaźnikiem ilustrującym skalę konsumpcji win kreteńskich w południowej Kampanii między końcem pierwszej połowy I w. n.e. a 79 r.

Wina kreteńskie konsumowane w południowej Kampanii docierały najpierw do Puteolów, głównego portu handlowego całej Italii w okresie późnej republiki i w pierwszych dekadach pryncypatu, a następnie były rozwożone niewielkimi statkami do lokalnych portów, m.in. do Pompejów, lub transportowane drogą lądową<sup>32</sup>. Można zatem przypuszczać, że skala ich konsumpcji była największa w Puteolach. Stan opracowania i publikacji amfor winnych znalezionych w Puteolach jest jednak jeszcze mniej satysfakcjonujący niż badania pojemników z miast wezuwiańskich. Większość, nielicznych zresztą, analiz ceramiki zaso-bowej z flegrejskiego miasta można uznać za co najwyżej pobieżne omówienia poszczególnych znalezisk, zawierające niekiedy bardzo przybliżone szacunki poszczególnych typów

<sup>29</sup> Martín-Arroyo *et al.* 2017, 183. Autorzy większości starszych prac analizujący amfory z wezuwiańskich miast posługują się określeniami Schöne-Mau VIII, X i XXXVI, które zawierają odniesienia do twórców typologii pompejańskich pojemników – R. Schöne i A. Maua.

<sup>30</sup> Nie rozumiem, dlaczego hiszpański badacz uznając PO36 za pojemniki pochodzące z Krety, nie włączył ich do swoich statystyk. W konsekwencji według jego obliczeń inskrypcje na amforach kreteńskich stanowią 62,95% tekstów na pojemnikach wykorzystywanych do transportu wina. Różnica jest jednak nieistotna.

<sup>31</sup> Zdziwienie budzi relatywnie niewielka według obliczeń Martina-Arroyo i jego współpracowników proporcja inskrypcji na PO12, najbardziej popularnej w Pompejach i pobliskich miejscowościach amfory. Ze względu na lokalną proveniencję zdecydowanej większości tego typu pojemników – pewna stosunkowo niewielka liczba PO12 mogła pochodzić z Kos – nie było potrzeby umieszczania na nich tekstów epigraficznych; producenci win prawdopodobnie znali osobiście przedsiębiorców zajmujących się handlem tym trunkiem na poziomie lokalnym, a ci znaczną część odbiorców, którymi byli sprzedawcy detaliczni i konsumenci. Zaskakuje rażąca różnica między 420 amforami z wezuwiańskich miast, w zdecydowanej większości z Pompejów, zidentyfikowanymi przez Marangou i ponad 800 amforami z namalowanymi na nich inskrypcjami, uznanymi przez Martina-Arroyo za pochodzące z Krety. Wyjaśnienia prezentowane przez hiszpańskiego badacza są tylko częściowo przekonujące. Prawdopodobnie w pompejańskich magazynach jest przechowywana tylko stosunkowo niewielka część amfor znalezionych w trakcie prowadzonych od połowy XVIII w. wykopaliisk.

<sup>32</sup> Puteole nawet po wybudowaniu portu w Ostii pozostały ważnym centrum wielkiego handlu śródziemnomorskiego i mimo utraty prymatu na Półwyspie Apenińskim nadal przyjmowały większość statków przybywających do Italii ze wschodnich prowincji Imperium.

pojemników<sup>33</sup>. Mimo ewidentnych ograniczeń tych prac obecnie są one w zasadzie jedynym źródłem wiedzy o odkrytych na terenie Kampanii, wyjąwszy oczywiście miasta wezuwiałskie, amforach winnych<sup>34</sup>. W niezbyt odległej przyszłości baza empiryczna badań nad gospodarką Kampanii w okresie Antoninów powinna być powiększona dzięki publikacji depozytów amfor odkrytych w trakcie wykopalisk prowadzonych w Kyme przez ekipę Centre Jean Bérard od lat 90. minionego stulecia. Wstępne analizy pozwoliły ustalić chronologię pojemników na koniec I w. n.e. (rządy Domicjana) i pierwszą połowę następnego stulecia<sup>35</sup>.

Bardziej precyzyjnych danych dostarczyły wykopaliska prowadzone w Rzymie i Ostii. Odsłonięte w ich trakcie pojemniki są datowane na I–II w. n.e. w przypadku Rzymu i II–III w. w odniesieniu do Ostii. Z danych prezentowanych przez P. Komar wynika, że pojemniki proveniencji kreteńskiej stanowiły w okresie augustowskim 3,5% znalezionych w „Wiecznym Mieście” amfor winnych. W ciągu całego I w. n.e. ich proporcja wzrosła 9,2%, by osiągnąć w następnym stuleciu wartość 18,8%<sup>36</sup>. Statystyki Komar nie uwzględniają jednak ogromnej liczby amfor kreteńskich odkopanych na stanowisku określanym jako *Nuovo Mer-*

<sup>33</sup> Jednym z takich opracowań jest wstępna publikacja materiału ceramicznego – w tym 63 fragmentów amfor datowanych na czasy Hadriana i Piusa Antoninusa – pozyskanego w trakcie prowadzonych w latach 70. ubiegłego wieku wykopalisk w miejscowości Cratere Senga w pobliżu Puteolów: Garcea, Miraglia, Soricelli 1984. Wśród wspomnianych 63 fragmentów 39 było częściami pojemników służących do transportu wina – 22 (56,4%) z obszaru egejskiego (13 z Krety, 9 z Rodos) i 17 (43,6%) proveniencji italskiej. Niewielka liczba znalezionych diagnostycznych fragmentów amfor nie upoważnia do wyciągnięcia dalej idących wniosków. Zdecydowanie obfitsza jest dokumentacja z Amfiteatru Mniejszego. Według R. Adinolfi (1981, 236) *cavea* amfiteatru zostały wypełnione w nieokreślonym czasie ogromnymi ilościami różnego rodzaju odpadów, w tym fragmentami amfor. Zdawkowa informacja o nich powtarza się w komentarzu do fotografii opublikowanej w tekście Adinolfi (1981, 240). Według mojej wiedzy materiał ceramiczny z najstarszego puteolańskiego amfiteatru nigdy nie został opublikowany. Definitywnej publikacji nie doczekały się także amfory i inne kategorie produktów ceramicznych, na które natknięto się w trakcie odbudowy katedry w Puteolach. E. Laforgia (1981) odnotowała znalezienie na tym stanowisku dużej ilości amfor, w tym winnych. Największa liczba ich fragmentów jest datowana na okres republiki (II–I w. p.n.e.). Pochodziły one głównie z Kampanii i w mniejszym stopniu z Rodos. Znacznie mniej obfity jest materiał z okresu cesarstwa. Należy jednak podkreślić, że włoska badaczka przebadala, bardzo zresztą powierzchownie, tylko część pojemników pozyskanych w trakcie prac na terenie puteolańskiej katedry. Bardzo dużych ilości fragmentów amfor (28522) oraz różnych typów naczyń ceramicznych, datowanych na drugą połowę II w. n.e., dostarczyły rozpoczęte w latach 90. ubiegłego wieku i trwające do dzisiaj wykopaliska w rejonie Rione Terra pod zachodnią częścią *via Duomo*, znajdującą się nad antycznym *decumanus*: zob. Di Giovanni 2003 i 2013, 1520. Dotychczas materiał ten nie został, nawet częściowo, w żadnej formie opublikowany. Odwołania do niego oraz próby jego kwantyfikacji według kryteriów funkcjonalnych, geograficznych oraz chronologicznych w formie graficznych wizualizacji można znaleźć jedynie w dwóch tekstach Di Giovanni (2003 i 2013). Obie publikacje budzą jednak zastrzeżenia natury metodologicznej: ich autor podaje liczbę wszystkich znalezionych fragmentów pojemników i naczyń, nie wspominając w ogóle o liczbie fragmentów diagnostycznych – w konsekwencji czytelnik jego artykułów nie wie, na jakiej próbie oparte są obliczenia Di Giovanni’ego.

<sup>34</sup> Na początku lat 80. znaleziono wprawdzie w Neapolu (pod zespołem klasztornym Santa Patrizia w górnej części antycznego miasta) depozyt zawierający ok. 5000 fragmentów amfor, datowany na pierwszą połowę II w. n.e., lecz żadna jego część nie została dotychczas nawet wstępnie opublikowana: zob. Di Giovanni 2013, 1519.

<sup>35</sup> E. Botte, informacja osobista dotycząca wstępnych wyników jego studiów amfor pochodzących z *Mausoleo delle teste di cera* i z *Mausoleo della sfinge*, znajdujących się na cmentarzu rozciągającym się na północ od granic miasta (*porta Mediana*).

<sup>36</sup> Komar 2020, 142–144 tab. 2–3.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

*cato di Testaccio*. W trakcie prowadzonych w latach 2005–2009 wykopaliisk zidentyfikowano prawie 40 tys. fragmentów pojemników z obszaru egejskiego, zwłaszcza z Kreta, datowanych na okres Antoninów<sup>37</sup>. We wstępnej publikacji stosunkowo niewielkiej części kontenerów proveniencji kreteńskiej uwzględniono 8731 fragmentów. Pochodziły one z 832 pojemników, z których 545 jest datowanych na pierwszą połowę II w. Szacuje się, że w sumie na stanowisku *Nuovo Mercato di Testaccio* zdeponowano ok. 3800 kreteńskich kontenerów. Tak wielka liczba amfor znalezionych na terenie Italii w jednym miejscu nie znajduje analogii nie tylko w odniesieniu do pojemników kreteńskich, ale w ogóle winnych. Jest zatem wysoce prawdopodobne, że w *Urbs* konsumowano, przynajmniej w pierwszej fazie epoki Antoninów, znacznie większe ilości win kreteńskich, niż dotychczas sądzono<sup>38</sup>. Koncentracja tak ogromnej liczby pojemników w jednym miejscu zdaje się wskazywać na lokalizację w pobliżu dawnych *horrea* składowiska wykorzystanych amfor winnych, zorganizowanego według modelu znajdującego się tuż obok słynnego wysypiska amfor służących do transportu oliwy.

Po 200 r. n.e. zauważalny jest zdecydowany spadek bezwzględnej liczby amfor winnych w Rzymie. W materiale archeologicznym datowanym na III w. znaleziono ich zaledwie 67 (bez danych z najnowszych wykopaliisk). Udział pojemników kreteńskich wyniósł w tym okresie zaledwie 3,0%<sup>39</sup>.

Znacznie mniejszy niż w Rzymie był udział amfor kreteńskich w ogólnej liczbie pojemników znalezionych w Ostii. W latach 80–96 miał on wartość zaledwie 1,8%, w okresie między 90 a 120 r. 8,6%, w latach 120–160 5,2%, by w kolejnych 40 latach (160–200) osiągnąć poziom 7,5%. Najwyższy był udział kreteńskich amfor winnych w pierwszej połowie III w. (lata 200–250) – 12,1%. W tym okresie spadła jednak ogólna liczba znalezionych w Ostii amfor winnych wszystkich typów – z 1438 w latach 160–200 do zaledwie 206, a kreteńskich ze 108 do 25<sup>40</sup>.

Różnice między *Urbs* a jej głównym portem morskim mogły częściowo wynikać z wykorzystywania różnych szlaków transportowych do zaopatrzenia ludności Rzymu w niezbędne towary – obok morskich, również wodnych śródlądowych i drogowych<sup>41</sup>.

<sup>37</sup> Zob. Casaramona *et al.* 2010. Winne amfory stanowiły 91,5% wszystkich kontenerów. Proporcja pojemników kreteńskich wśród amfor winnych została oszacowana na 83,7%.

<sup>38</sup> Zob. Casaramona *et al.* 2010, 120 i Tempesta 2010, 195–196.

<sup>39</sup> Problem przyczyn spadku roli win kreteńskich w III w. n.e. poruszę w końcowej części niniejszego artykułu.

<sup>40</sup> Komar 2020, 160–163.

<sup>41</sup> O różnicach między Ostią a Rzymem dotyczących pochodzenia docierających do obu miast towarów zob. Pavolini 1996; Tchernia 2011, 365–366; Rizzo 2012. Jest prawdopodobne, że nawet w drugiej połowie II w. dużą rolę w zaopatrzeniu Rzymu w niezbędne produkty odgrywały Puteole, skąd towary byłyby transportowane na północ drogą lądową (*via Domitiana* i następnie *via Appia*) lub małymi, przystosowanymi do żeglugi przybrzeżnej, statkami, które mogły płynąć w górę Tybru aż do portu rzecznoego w Rzymie. Stąd mogła brać się

Te ostatnie musiały odgrywać szczególnie dużą rolę w dłuższych okresach niepogody, zdarzających się przede wszystkim w sezonie jesienno-zimowym, w którym żegluga morska była w znacznym stopniu sparaliżowana<sup>42</sup>. Ponadto, ocena gospodarczego znaczenia Ostii wyłącznie przez pryzmat jej roli w zaopatrzeniu mieszkańców *Urbs* jest, jak się wydaje, uproszczeniem rzeczywistości epoki Antoninów. Istnieją przesłanki wskazujące na pełnienie przez miasto u ujścia Tybru funkcji portu przeładunkowego dla towarów sprowadzanych m.in. z Italii adriatyckiej i dalej wysyłanych do zachodnich i północnych prowincji Imperium<sup>43</sup>.

P. Komar analizując proveniencję amfor winnych znalezionych w Ostii doszła do wniosku, że amfory pochodzące ze wschodniej części Śródziemnomorza, w tym z Krety, były obecne w okolicach ujścia Tybru jeszcze przed wybudowaniem w tym miejscu portu przez Klaudiusza. Inwestycja nie spowodowała jednak istotnego wzrostu importu win greckich. Jest on zauważalny dopiero w epoce Antoninów. Największa jego dynamika została osiągnięta między okresem flawijskim a pryncypatem Trajana, co według Komar mogło mieć związek z powiększeniem portu w Ostii przez pierwszego cesarza z dynastii Antoninów<sup>44</sup>. Różnicę między Rzymem a Ostią zauważył już w latach 90. minionego stulecia C. Pavolini. Odnotował on znacznie większą proporcję amfor galijskich w Ostii (ok. 25%) niż w Rzymie (ok. 2,5%)<sup>45</sup>. Według niego *Portus* nie był w stanie obsłużyć wszystkich statków transportujących z prowincji różne produkty na potrzeby ludności rzymskiej metropolii. Nawiązując do interpretacji Pavoliniego Komar podkreśliła, że w okresie pryncypatu do ostijskiego portu docierały większe ilości wina galijskiego niż trunków z całego greckiego Wschodu. Rozbudowa portu przez Trajana stworzyła warunki do przyjęcia większej liczby statków z winami greckimi, w tym kreteńskimi, ale jego rozmiary nawet po zakończeniu inwestycji nie wystarczały do rozładowania wszystkich statków niezbędnych do zaopatrzenia ludności rzymskiej metropolii<sup>46</sup>.

Jak już wyżej wspomniano, większość statków transportujących wina greckie, w tym kreteńskie, nawet po wybudowaniu i powiększeniu portu w Ostii zawiązała do Puteolów. Nie może zatem dziwić, że trunki z wyspy Minosa znalazły licznych klientów najpierw

---

zdecydowanie większa proporcja amfor ze wschodniej części Śródziemnomorza w Rzymie (48%) niż w Ostii (22%) w okresie późno antonińskim – zob. Łoś, Pietruszka 2016, 532 tab. 3. R. Laurence (1998) dowodził, nie bez racji, że transport lądowy odgrywał w rzymskiej Italii znacznie większą rolę, niż się na ogół sądzi.

<sup>42</sup> Zob. Rickman 2003. W jednym ze swoich tekstów A. Marzano (2011) przekonywała, że w starożytności zima wcale nie była dla żeglugi śródziemnomorskiej martwym sezonem. Jej argumenty są na tyle poważne, że zasługują przynajmniej na wnikliwą ich analizę.

<sup>43</sup> Zob. Rizzo 2012. Do podobnych wniosków doszła M.-B. Carre (*De l'amphore au tonneau: le commerce des vins de l'Adriatique à l'époque romaine*, komunikat przedstawiony we Wrocławiu 15 kwietnia 2015 r.).

<sup>44</sup> Komar 2020, 158–159.

<sup>45</sup> Pavolini 1996, 228–230.

<sup>46</sup> Komar 2020, 159.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

w miastach kampańskich, a dopiero później w Rzymie. Początki ich konsumpcji sięgają okresu augustowskiego; masowego charakteru nabrała ona jednak ok. połowy I w. n.e., co jest udokumentowane przez materiał archeologiczny z Pompejów i w znacznie mniejszym stopniu z innych wezuwiańskich miejscowości. W latach 50–79 jedyną konkurencją dla win kreteńskich były lokalne trunki.

Wybuch Wezuwiusza wstrząsnął rynkami wina niemal w całej środkowej Italii, południowa Kampania była bowiem największym producentem tanich trunków w całej Italii, w szczególności dla *Urbs*. A. Tchernia swego czasu żartobliwie stwierdził, że zima 80 r. musiała być wyjątkowo ciężka dla amatorów wina w Rzymie (*un rude hiver pour les buvers*)<sup>47</sup>. Zniszczenie winnic w rejonie wezuwiańskim było czynnikiem zwiększającym i tak już znaczny w latach poprzedzających erupcję Wezuwiusza eksport win kreteńskich. Sytuacja w Kampanii jest pod tym względem niezbyt klarowna z powodu braku innych niż *interim reports* publikacji amfor datowanych na okres po wybuchu Wezuwiusza. Zdecydowanie lepiej jest opracowana ceramika zasobowa z Rzymu, przede wszystkim dzięki pracom G. Rizzo<sup>48</sup>. Jego analizy były punktem wyjścia badań Komar. Z jej ustaleń wynika, że proporcja kreteńskich amfor w Rzymie systematycznie rosła od okresu flawijskiego, czyli po erupcji Wezuwiusza, aż do późnej fazy epoki Antoninów. Jak już wyżej podkreślono, autorka *Eastern wines on western tables* nie uwzględniła w swoich statystykach ogromnej liczby amfor kreteńskich ze składowiska *Nuovo Mercato di Testaccio*, datowanych w większości na pierwszą połowę II w. n.e.

Wina kreteńskie były w okresie pryncypatu konsumowane w sporych ilościach także w innych niż Kampania i Rzym rejonach Italii. Należy do nich zaliczyć m.in. północną część Italii adriatyckiej i dolinę Padu. Skala importów była jednak mniejsza niż w przypadku Kampanii i Rzymu. W materiale archeologicznym z tej części Półwyspu Apenińskiego wśród importowanych spoza Italii amfor winnych najczęściej znajdowane są pojemniki z Rodos. Importy z wyspy Minosa są po rodyjskich najliczniejsze<sup>49</sup>.

Rzym w okresie pryncypatu był wielkim centrum konsumpcji. Mieszkańcy „Wiecznego Miasta” wypijali olbrzymie ilości wina. W okresie pryncypatu coraz większe ich ilości były pochodzenia kreteńskiego. Za Antoninów wyspa Minosa była prawdopodobnie najważniejszym źródłem zaopatrzenia ludności *Urbs* w napój Bachusa. Równie popularne były kreteńskie trunki w Kampanii. W innych częściach Italii ich konsumpcja nie osiągała takiego

---

<sup>47</sup> Tchernia 1986, 230.

<sup>48</sup> Rizzo 2003 i 2012.

<sup>49</sup> Komar 2020, 163–176.

poziomu, jak w Rzymie i Kampanii, jakkolwiek jej skala dowodzi istotnej roli Krety również w zaspokojeniu potrzeb mieszkańców tych rejonów.

Najważniejszą kategorią źródeł umożliwiającą rekonstrukcję skali konsumpcji win kreteńskich poza wyspą Minosa są amfory. Należy jednak odnotować, że liczne są wzmianki o kreteńskich winach w źródłach literackich. Marangou-Lerat doszukała się ich aż 66<sup>50</sup>. Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że teza o wielkiej skali eksportu win z wyspy Minosa oparta jest na solidnej bazie źródłowej. Zadaniem historyka jest jednak nie tylko stwierdzenie istnienia pewnych zjawisk, ale także, a może przede wszystkim, udzielenie odpowiedzi na pytanie o ich przyczyny. Ustalenie źródeł sukcesu kreteńskiej „winnicy” w okresie pryncypatu nie jest jednak prostym zadaniem, albowiem można wyróżnić kilka etapów jej ekspansji i na każdym z nich pojawiały się inne uwarunkowania.

Jak już podkreślono w pierwszej części niniejszego tekstu, rozkwit produkcji wina na Krecie w okresie pryncypatu nie wziął się *ex nihilo*. Z całą pewnością pierwsza faza intensyfikacji działalności w tym sektorze kreteńskiej gospodarki przypadła na okres hellenistyczny. Wchłonięcie Krety przez państwo rzymskie nie przyniosło natychmiastowych zmian w życiu gospodarczym wyspy. Niewątpliwie przyczyną tego stanu rzeczy były wojny domowe w Rzymie, które paraliżowały rozwój kontaktów gospodarczych. Wygaszenie przez Oktawiana/Augusta konfliktów wewnętrznych nie było jednak jedyną okolicznością sprzyjającą rozwojowi sektora winnego na wyspie Minosa. Duże znaczenie miało także zacieśnienie kontaktów Krety z Kampanią, która w okresie augustowskim była największym producentem win na Półwyspie Apenińskim, zarówno tanich trunków (rejon wezuwiański), jak i luksusowych marek, takich jak falern (okolice *mons Massicus*)<sup>51</sup>. Kilkadziesiąt lat temu F. Zevi zauważył czasową zbieżność między początkiem winnego boomu na Krecie a założeniem przez Cezara lub Augusta *Colonia Iulia Nobilis Cnossus*, której obywatele pochodzili głównie z Kampanii, i przyznaniem przez pierwszego cesarza Kapui, wielkiej kampańskiej *civitas*, terytorium o znacznej powierzchni (ok. 50–60 km<sup>2</sup>) w północnej części Krety (dolina Archanes) na południe od Knossos i kosztem Knossos<sup>52</sup>. Ta niezwykła operacja była formą rekompensaty za utratę przez Kapuę części swego terytorium, która została przekazana Puteolom i na której August osadził swoich weteranów. Według Wellejusza Paterkulusa tereny na Kre-

<sup>50</sup> Marangou-Lerat 1995, 9–27.

<sup>51</sup> Istniały one już w schyłkowym okresie republiki: zob. Baldwin Bowsky 1999 i 2006, 386.

<sup>52</sup> Zevi 1989, 11–12. W nowszej literaturze dominuje pogląd, że rzymska kolonia w Knossos została założona przez Augusta: zob. España-Chamorro 2021, 378–379. Powierzchnię terytorium Kapui na Krecie R. Biundo (2003, 136) oszacowała na 50 km<sup>2</sup>, a España-Chamorro (2021, 391) na 50–60 km<sup>2</sup>. Według Biundo w granicach posiadłości Kapui tereny uprawne zajmowały ok. 20 tys. *iugera*.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

cie przynosiły kampańskiemu miastu dochody w wysokości 1,200,000 sesterców rocznie<sup>53</sup>. Kapua korzystała z tego przywileju jeszcze w okresie Sewerów<sup>54</sup>. W samej Kapui znaleziono inskrypcję zawierającą aluzję do *arcarius Cretae*<sup>55</sup>. Szczególne związki Krety z Kampanią ilustruje wreszcie przyjęcie przez M. Noniusa Balbusa, pochodzącego z południowokampańskiej Nucerii pierwszego namiestnika nowo utworzonej przez Oktawiana po jego zwycięstwie nad Antoniuszem prowincji Kreta i Cyrenajka, patronatu nad Gortyną i Knossos<sup>56</sup>.

Jest prawdopodobne, że ważnym impulsem do intensyfikacji produkcji wina na Krecie była reorganizacja eksploatacji ziem przyznanych przez Augusta Kapui w celu zwiększenia ich dochodowości. Ziemie te miały status *ager publicus* Kapui i jako takie były wynajmowane obywatelom Knossos<sup>57</sup>. W zamian za prawo czerpania zysków z ich eksploatacji najemcy byli zobowiązani do uiszczania stosownego czynszu. Jego część mogła trafiać do Kapui jako *vectigalia* w naturze. Tamtejsi urzędnicy sprzedawaliby je lokalnym biznesmenom zajmującym się handlem winem<sup>58</sup>. Ta interpretacja jest oczywiście hipotezą, gdyż w źródłach brak jest jakichkolwiek wzmianek o sposobie rozliczania się władz Kapui z dzierżawcami kreteńskich nieruchomości kampańskiego miasta. W pewnym stopniu na jej korzyść przemawia znalezienie w Pompejach amfor kreteńskich z umieszczonymi na nich greckimi literami ΚΑΠ po przymiotniku λύττιος<sup>59</sup>, utworzonym od kreteńskiego miasta Λύττος<sup>60</sup>. Marangou-Lerat sądziła, że litery ΚΑΠ są skrótem nazwiska<sup>61</sup>. Moim zdaniem bardziej trafna jest stara hipoteza A. Maua, który proponował odczyt ΚΑΠ jako Καπουανός<sup>62</sup>. Lyttos było miastem położonym w stosunkowo niewielkiej odległości od posiadłości Kapui na Krecie. Być może oba terytoria nawet sąsiadowały ze sobą. Nie jest jednak jasne, jakie relacje łączyły Lyttos z kampańską *civitas*. Λύττιος byłoby zatem wyprodukowanym na terenie Lyttos winem, które trafiało do Kapui. Nie jest jednak jasne, jaka rzeczywistość ekonomiczna kryła się za tym transferem.

Należy wreszcie odnotować, że dochodowość posiadłości Kapui na Krecie dodatkowo zwiększało traktowanie ich z prawnego punktu widzenia jako części Italii, co skutkowało

---

<sup>53</sup> Vell. II 81. 2.

<sup>54</sup> Dio XLIX 14. 5.

<sup>55</sup> CIL X 3938 = ILS 6317. O dobrach Kapui na Krecie zob. teraz España-Chamorro 2021.

<sup>56</sup> CIL X 1430-1434. O karierze M. Noniusa Balbusa zob. Camodeca 1984, 125–126.

<sup>57</sup> España-Chamorro 2021, 393.

<sup>58</sup> De Caro 1992–1993, 309–311.

<sup>59</sup> CIL IV 6297, 6299.

<sup>60</sup> Marangou-Lerat 1995, 132.

<sup>61</sup> Marangou-Lerat 1995, 286–287.

<sup>62</sup> Ad CIL IV 5555-5557, 6299. Zob. także De Caro 1992–1993, 311; Łoś 1997, 71; España-Chamorro 2021, 132–134.

zwolnieniem ich z obciążeń fiskalnych<sup>63</sup>. Bliskie związki północnej Krety z Kapuą upoważniają do uznania ich za jedną z ważniejszych przyczyn początków eksportu na dużą skalę win z wyspy Minosa do Kampanii.

Kolejną okolicznością sprzyjającą wzrostowi eksportu win kreteńskich do Italii, głównie do Kampanii, było uruchomienie przez Augusta regularnych dostaw zboża egipskiego dla ludności *Urbs*. Większość transportujących je statków wypływała z Aleksandrii i następnie kierowała się wzdłuż wybrzeży Palestyny i Syrii na północ, by następnie skręcić na zachód i dopłynąć do wysp Dedokanezu; kolejnym etapem była Kreta, a portem docelowym Puteole. Wypływające z Aleksandry statki zatrzymywały się m.in. na Rodos, Kos i Krecie, wyspach specjalizujących się w produkcji dużych ilości tanich win. W tamtejszych portach znaczną część statków doładowywano amforami wypełnionymi lokalnymi trunkami. Handlujący nimi kupcy korzystali z taniego frachtu lub czasami nawet darmowego<sup>64</sup>. W ten sposób wina egejskie, w tym kreteńskie, zdobywały, używając języka współczesnej ekonomii, przewagę konkurencyjną nad trunkami z prowincji zachodnich.

Przyczyny rozwoju produkcji wina na Krecie w pierwszych dekadach pryncypatu są zatem bardzo różne. Ich kumulacja skutkowałą rosnącą popularnością trunków z wyspy Minosa w Italii, w owym czasie niekwestionowanym centrum imperium, także w obszarze ekonomii. Z całą pewnością Kreta za Augusta przestała być gospodarczymi peryferiami świata rzymskiego.

Znacznie większym wyzwaniem jest wyjaśnienie przyczyn skokowego wzrostu konsumpcji win kreteńskich w miastach wezuwiałskich ok. 50 r. n.e. Dominująca pozycja Puteolów w handlu z greckim Wschodem nie może być uznana za przyczynę intensyfikacji importu trunków z wyspy Minosa do Kampanii, albowiem flegrejskie miasto było docelowym portem dla statków dostarczających towary wschodniego pochodzenia już w I w. p.n.e. Na obecnym etapie badań trudno byłoby wskazać przyczynę nagłego apetytu mieszkańców Kampanii na kreteńskie trunki. Być może było nią upowszechnienie się wiedzy o ich walorach smakowych. Aż takich problemów nie stwarza natomiast interpretacja rosnącej popularności trunków z wyspy Minosa w Rzymie w ostatnich dwóch dekadach I w. n.e. Jak już wyżej odnotowano, decydujący wpływ na szybko rosnącą ich konsumpcję miało zniszczenie przez wybuch Wezuwiusza winnic w południowej Kampanii. Wina kreteńskie były znane mieszkańcom stolicy imperium już wcześniej. Nie mieli oni zatem trudności z przestawieniem się na ich

<sup>63</sup> España-Chamorro 2021, 380–381.

<sup>64</sup> Tchernia 1986, 244, 298; Tchernia 2007; Tchernia 2011, 345–348.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

konsumpcję po ogromnym spadku produkcji wina w Kampanii. Wydaje się, że słodkawy smak win kreteńskich trafiał w gusty konsumentów zarówno w Kampanii, jak i w Rzymie.

W Italii w okresie augustowskim wina z Rodos i Kos były jeszcze dla trunków z Krety poważną konkurencją. W drugiej połowie I w. n.e. te ostatnie wysunęły się już w przeważającej części Półwyspu Apenińskiego, łącznie z Rzymem, zdecydowanie na pierwszy plan wśród win importowanych z greckiego Wschodu<sup>65</sup>. Przyczyny tej zmiany nie są oczywiste – zarówno wina z Rodos oraz Kos, tak jak z Krety nie należały do renomowanych trunków; ich zaletą z punktu widzenia niezamożnych klientów były niskie ceny. Marcjalis nawet określił wina kreteńskie jako *mulsum pauperis*<sup>66</sup>. *Mulsum* było winem zmieszonym z miodem o bardzo słodkim smaku. Kreteńskie *mulsum* mieli według poety konsumować ubodzy Rzymianie. P. Veyne dowodził jednak, że słowo *pauper* oznaczało raczej ogół niezbyt bogatych osób niż biedaków<sup>67</sup>. Interpretacja Veyne'a nie podważa jednak świadectwa Marcjalisa o niewielkim prestiżu trunków z wyspy Minosa w rzymskiej „bonne société”. A. Tchernia, prawdopodobnie najwybitniejszy współczesny znawca win antycznych, odwołując się do świadectwa Frontona<sup>68</sup>, uznał, że wina kreteńskie należały do najbardziej popularnych i zarazem najtańszych trunków w okresie wczesnego cesarstwa<sup>69</sup>. O powszechnej ich dostępności świadczą liczne znaleziska amfor kreteńskich w pompejańskich barach i *tabernae*. Ich klientela nie miała nic wspólnego z wyższymi warstwami lokalnego społeczeństwa. Za desperacką należy uznać podjętą przez Marangou próbę wykazania, że kreteńskie wina były „honorablement situé dans la hiérarchie des crus”<sup>70</sup>.

Wina z Rodos i Kos były podobnie klasyfikowane przez Rzymian, jak trunki z Krety. Statki annony zawijały również do tamtejszych portów. Na pewno zatem to nie koszty transportu decydowały o popycie na wina kreteńskie. Obok wspomnianych walorów smakowych, które mogły bardziej odpowiadać gustom Rzymian niż właściwości win z wysp Dodekanezu, popularność trunków kreteńskich mogła wynikać także z wysokiej oceny ich wartości leczniczych. W zestawieniu 66 wzmianek o winach kreteńskich w źródłach literackich, sporządzonym przez Marangou-Lerat<sup>71</sup>, aż 36 pochodzi z traktatów medycznych.

---

<sup>65</sup> Komar 2020, 144 tab. 3; 153 tab. 5; 162 tab. 7.

<sup>66</sup> Mart. XIII 106.

<sup>67</sup> Veyne 2000, 1170–1171.

<sup>68</sup> Fro., *De eloq.* I 4.

<sup>69</sup> Tchernia 2011, 257–258, 345–346.

<sup>70</sup> Marangou-Lerat 1995, 16, 28.

<sup>71</sup> Marangou-Lerat 1995, 9–27.

S. Gallimore przypuszczał, że wina z wyspy Minosa mogły mieć jeszcze jedną zaletę, a mianowicie odporność na degradację w wyniku dłuższego czasu przechowywania<sup>72</sup>. Amerykański badacz zauważył, że do tej cechy kreteńskich win przywiązywano dużą wagę w okresie weneckiej dominacji nad wyspą. Była ona wówczas głównym dostawcą do Wenecji specjalnego typu wina znanego pod nazwą *Malvasia* (ang. *Malvasey*), które było słodkim trunkiem podobnym do antycznego *passum*. Odbiorcy kreteńskich win mieli zatem ponosić niewielkie ryzyko kupowania napojów, które w krótkim czasie mogłyby zamienić się w ocet.

Jest wreszcie prawdopodobne, że rosnąca rola Kreta na rynku trunków Dionizosa wynikała też z większych możliwości produkcyjnych wyspy, będących pochodną jej znacznie większej niż w przypadku Rodos i zwłaszcza Kos powierzchni<sup>73</sup>. W ciągu I w. n.e. popyt na wino w Italii systematycznie się zwiększał<sup>74</sup>. Kreta posiadała zatem najwięcej atutów (niskie koszty transportu, powierzchnia terenów, które można było przeznaczyć pod uprawę winnej latorośli, walory smakowe, właściwości lecznicze, odporność na degradację), aby sprostać rosnącemu zapotrzebowaniu konsumentów poza wyspą na kreteńskie trunki.

W III w. n.e. wyspa Minosa straciła na rzecz prowincji afrykańskich pozycję głównego dostawcy win do Italii. Jej erozja jest zauważalna zarówno w Rzymie jak i Puteolach<sup>75</sup>. Według Gallimore przyczyną tego procesu mogły być zmiany w dystrybucji egipskiego zboża – od III w. n.e. coraz większe jego ilości były dostarczane do legionów stacjonujących we wschodnich prowincjach imperium<sup>76</sup>. *Annona* nie byłyby już zatem dźwignią handlu kreteńskimi winami. Znajdowały one nadal licznych nabywców, głównie jednak poza Italią – w Butrint (dzisiejsza Albania), Lugdunum i Berenice<sup>77</sup>. Skala ich importu musiała być, chociażby ze względu na potencjał demograficzny odbiorców, radykalnie mniejsza niż w przypadku Kampanii i Rzymu w drugiej połowie I i w II w. n.e. Negatywny wpływ na szeroko rozumiany wielki handel śródziemnomorski miał zapewne generalny kryzys państwa rzymskiego po śmierci Aleksandra Sewera. Jednym z jego przejawów była galopująca inflacja.

<sup>72</sup> Gallimore 2017, 146.

<sup>73</sup> Jednym z dowodów spektakularnego rozwoju możliwości produkcyjnych Kreta jest spektakularny wzrost liczby warsztatów ceramicznych, w których produkowano pojemniki służące do transportu i przechowywania wina i zdecydowanie rzadziej oliwy, z 9 w okresie hellenistycznym do 23 w epoce pryncypatu w porównaniu: zob. Gallimore 2015, 42, 46 i 2017, 140.

<sup>74</sup> O wzroście konsumpcji wina w Italii, w szczególności w Rzymie, w tym stuleciu zob. Tchernia 1986, 188–195.

<sup>75</sup> Komar 2020, 144 tab. 3, 153 tab. 5. Niejednoznaczna jest sytuacja w Ostii, ponieważ pojemniki kreteńskie stanowiły tam 7,5% *amfor* winnych z lat 160–200, 12,1% z lat 200–250 i 0,8% z lat 250–300 – obliczenia własne na podstawie Komar 2020, 160 tab. 6 i 162 tab. 7. Wzrostowi udziału pojemników kreteńskich w latach 200–250 w porównaniu do okresu 160–200 towarzyszy spadek w liczbach bezwzględnych – ze 108 do 25.

<sup>76</sup> Gallimore 2017, 142.

<sup>77</sup> Gallimore 2017, 142. Jedynym stanowiskiem w Italii, na którym znaleziono większe ilości *amfor* kreteńskich było Brundisium – zob. Auriemma, Quiri 2004, 47.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

Deprecjacja pieniądza w każdej epoce negatywnie wpływa na wszelkie formy działalności gospodarczej, w szczególności jednak na handel. Paraliżujący wpływ na ten sektor miał również brak politycznej stabilności. III w. był zatem końcem „belle époque” kreteńskiej „winnicy”, w żadnym jednak wypadku nie oznaczał cofnięcia się do czasów sprzed podboju rzymskiego, a tym bardziej sprzed okresu hellenistycznego. Wino nadal produkowano na Krecie w dużych ilościach, ale nie była to skala znana z I i II w. n.e.

Współczesna Kreta jest bardziej znana z produkcji wysokiej jakości oliwy niż wina. Być może ten fakt skłonił niektórych badaczy do usilnych poszukiwań dowodów na porównywalne z produkcją wina znaczenie tego rodzaju działalności rolniczej. Na wyspie zidentyfikowano już w okresie minojskim liczne ślady produkcji oliwy, która miała być eksportowana, podobnie jak wino, poza wyspę<sup>78</sup>. Od wieków ciemnych aż do końca IV w. kontakty handlowe Krety ze światem zewnętrznym były bardzo ograniczone. Bardziej intensywne stały się dopiero w okresie hellenistycznym, zwłaszcza w późniejszej jego fazie (po 150 r. p.n.e.)<sup>79</sup>. O ile ślady eksportu win kreteńskich w okresie hellenistycznym są nieliczne, to oliwy nie istnieją, albo nie zostały dotychczas zidentyfikowane w materiale archeologicznym.

W przeciwieństwie do masowego eksportu wina w materiale źródłowym trudno jest znaleźć dowody na znaczący udział kreteńskiej oliwy w handlu na skalę śródziemnomorską także po podboju wyspy przez Rzym. Gallimore starał się wykazać, że niekoniecznie we wszystkich kreteńskich amforach uznanych za winne transportowano napój Bachusa. Jego wysiłki, co musiał on sam przyznać, okazały się bezowocne<sup>80</sup>. Niemal 20 lat przed ukazaniem się tekstu Gallimore W.V. Harris zauważył, że zarówno w źródłach literackich, jak i w *tituli picti* oraz w stemplach na kreteńskich amforach brakuje jakichkolwiek odniesień do kreteńskiej oliwy<sup>81</sup>. Za bezpodstawny należy zatem uznać pogląd Hadjisavvasa i Chaniotisa o masowej produkcji na Krecie oliwy na eksport w rzymskiej fazie jej dziejów<sup>82</sup>. Niewątpliwie produkcja oliwy była ważnym sektorem kreteńskiej gospodarki, o czym świadczą m.in. odkrycia na wyspie pras do wyciskania oliwy<sup>83</sup>. Nic nie pozwala jednak przypuszczać, że jej skala tworzyła znaczną nadwyżkę nad potrzebami mieszkańców Krety i tym samym umożliwiała sprzedaż tego artykułu odbiorcom z innych części Śródziemnomorza.

Nie ulega zatem wątpliwości, że sztandarowym produktem eksportowym Krety w okresie pryncypatu było wino. Niekwestionowany rozkwit winnego biznesu nie mógł nie

<sup>78</sup> Hadjisavvas, Chaniotis 2012, 163–164.

<sup>79</sup> Hadjisavvas, Chaniotis 2012, 165–168.

<sup>80</sup> Gallimore 2017, 143–144.

<sup>81</sup> Harris 1999, 357.

<sup>82</sup> Hadjisavvas, Chaniotis 2012, 169.

<sup>83</sup> Zob. Watrous *et al.* 2012, 87.

mieć wpływu na całokształt stosunków gospodarczych i społecznych na wyspie. Trudno byłoby nie zgodzić się z Harrisem, że *heavy investment must [...] lie behind the large-scale export of wine from Crete to Rome*<sup>84</sup>. Źródła nie pozwalają ustalić udziału elit lokalnych i italskich „biznesmenów” w finansowaniu tego *heavy investment*. Prawdopodobnie jednak w początkowej fazie ekspansji kretańskiej „winnicy” relatywnie duże było zaangażowanie pochodzących z Półwyspu Apenińskiego obywateli rzymskich<sup>85</sup>. A. Pałuchowski twierdził, że *pour l'époque impériale est épigraphiquement attestée aussi la libre circulation d'envergure des biens fonciers*<sup>86</sup>. Nie można zatem wykluczyć, że zaangażowanie Rzymian w produkcję wina na Krecie nie wynikało tylko z posiadania przez Kapuę ziemi w tej prowincji oraz założenia rzymskiej kolonii na terytorium Knossos, lecz także z kupna przez mieszkańców Italii atrakcyjnych nieruchomości na wyspie. Częścią wspomnianego przez Harrisa procesu inwestycyjnego była budowa na wzór rzymski willi wiejskich, które pełniły jednocześnie funkcję arystokratycznych rezydencji i centrów intensywnej działalności rolniczej, ukierunkowanej przede wszystkim na produkcję wina i oliwy<sup>87</sup>. W okresie szczytu winnego boomu, czyli w II w. n.e., kontrolę nad znaczną częścią winnego sektora prawdopodobnie przejęli miejscowi notable. Wprawdzie w źródłach brakuje informacji na ten temat, ale procesy zachodzące od drugiej połowy I w. n.e. w innych prowincjach, polegające na społecznym i ekonomicznym awansie autochtonów, pozwalają przypuszczać, że podobna zmiana dokonała się również na Krecie.

Z intensyfikacją produkcji wina korespondowały zmiany w strukturze siły roboczej. W dużych i średnich majątkach ziemskich κλαρῶται o statusie podobnym do spartańskich helotów zastąpili klasyczni niewolnicy<sup>88</sup>, czyli tacy którzy byli przedmiotem transakcji handlowych lub urodzili się i wychowali się w domach swoich panów. Proces zatrudniania niewolników towarowych i ich potomków przez kretańskich właścicieli ziemskich rozpoczął się jeszcze w okresie hellenistycznym. Po podboju rzymskim przybrał on zdecydowanie na sile. W źródłach z czasów pryncypatu brakuje jakichkolwiek odniesień do κλαρῶται.

Rzymskie panowanie na Krecie skutkowało głęboką transformacją struktur gospodarczych i społecznych. Nie miała ona jednak rewolucyjnego charakteru; była natomiast radykalną intensyfikacją procesów zauważalnych już w okresie hellenistycznym.

<sup>84</sup> Harris 1993, 23.

<sup>85</sup> W materiale epigraficznym z Krety nie brakuje dowodów nabywania przez Rzymian tamtejszych majątków ziemskich zob. Baldin Bowsky 1999, 329 nn. 96–99.

<sup>86</sup> Pałuchowski 2010, 56.

<sup>87</sup> Chaniotis 1988, 84–85.

<sup>88</sup> Pałuchowski 2010, *passim*, a szczególnie 63; zob. także Pałuchowski, *Na obrzeżu społeczności z obrzeży świata egejskiego, czyli akty wyzwoleń niewolników na Krecie w epokach hellenistycznej i rzymskiej*; por. Chaniotis 1988, 83–84.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

Strukturalne zmiany w gospodarce wyspy Minosa w okresie pryncypatu przeczą teoriom głoszonym przez zwolenników tzw. prymitywistycznej wizji antycznych gospodarek. Najbardziej wpływowym, jakkolwiek wcale nie najbardziej radykalnym, przedstawicielem tej opcji badawczej był sir M. Finley<sup>89</sup>. Mimo nasilającej się od co najmniej dwóch dekad krytyki finleyowskiej historiografii jego interpretacje nadal cieszą się uznaniem całkiem licznego grona badaczy<sup>90</sup>. Do kluczowych elementów koncepcji prymitywistów należy zaliczyć tezy o niewielkiej roli rynku w antycznych gospodarkach, nikłej skali inwestycji ukierunkowanych na zwiększenie dochodowości posiadanych majątków oraz obojętność elit wobec działalności gospodarczej traktowanej jako autonomiczna sfera ludzkiej aktywności. Członków antycznych elit miała charakteryzować mentalność rentierów.

R. Saller, jeden z uczniów Finleya, zwrócił swego czasu uwagę na skłonność tzw. modernistów, czyli badaczy oceniających antyczne gospodarki całkowicie odmiennie niż prymitywiści, do ignorowania różnic między wzrostem gospodarczym w ogóle, a wzrostem PKB *per capita*. Jego zdaniem tylko wzrost PKB *per capita* umożliwia trwały rozwój gospodarki. Jego osiągnięcie wymaga ciągłego postępu technologicznego. Saller starał się wykazać, że postęp technologiczny w okresie pryncypatu niemal nie istniał, a wzrost gospodarczy *per capita* był na minimalnym poziomie, radykalnie niższym nie tylko w porównaniu z Europą zachodnią i Stanami Zjednoczonymi w epoce industrialnej, ale nawet z Niderlandami w latach 1580–1820<sup>91</sup>. Amerykański badacz należy do grona umiarkowanych prymitywistów. Jego inteligentna argumentacja z całą pewnością zasługuje na uwagę, łączy on bowiem rzetelny warsztat historyka z solidną wiedzą ekonomiczną. Takie interdyscyplinarne podejście, mimo częstych werbalnych deklaracji, w dalszym ciągu nie jest powszechne. Mimo wielu celnych obserwacji można jednak mieć zastrzeżenia do jego interpretacji. Przede wszystkim nadmiernie fetyszyzuje on rolę postępu technologicznego. Niewątpliwie jego wpływ na rozwój gospodarczy jest bezdyskusyjny. Należy zgodzić się z tezą, że jego skala była w starożytności niewielka, niemniej jednak Saller ma skłonność do jej minimalizacji. Nie zauważa on ponadto znaczenia innowacji organizacyjnych, które również przyczyniały się do wzrostu gospodarczego. Zarzuty wobec jego interpretacji można by mnożyć. W sumie jest ona jednak najbardziej inteligentną próbą obrony koncepcji Finleya.

Z całą pewnością spektakularny rozwój kreteńskiej „winnicy” wymagał, jak to określił Harris, *heavy investment* i zmian organizacyjnych oraz modyfikacji struktury własności ziemi

---

<sup>89</sup> Finley 1999. Pierwsze wydanie jego książki ukazało się w 1973 r.

<sup>90</sup> Zob. np. Bang 2008.

<sup>91</sup> Saller 2005.

na Krecie. Skala handlu winem kreteńskim była w całej starożytności wyjątkowa i może być porównywana jedynie z eksportem win italskich do Galii między 150 a 50 r. p.n.e.<sup>92</sup>. A. Tchernia już kilka dekad temu nie miał wątpliwości, że wino było przedmiotem wolnego handlu. Trunek Dionizosa nigdy nie był dystrybuowany w ramach *annony*<sup>93</sup>. Komar przeanalizowała ostatnio handel winami greckimi, w tym kreteńskimi, w okresie cesarstwa przy pomocy opracowanego na Uniwersytecie Stanforda modelu *ORBIS*. Z jej badania wynika, że decydujący wpływ na skalę handlu winem miały przede wszystkim koszty transportu, a nie takie czy inne decyzje władz<sup>94</sup>.

Kreta była niewątpliwie w okresie pryncypatu wyspą rozwoju *par excellence* i jako taka stanowi dowód istotnego wpływu mechanizmów rynkowych na funkcjonowanie rzymskiej gospodarki w okresie pryncypatu<sup>95</sup>. Z całą pewnością wyspa Minosa w I–II w. n.e. nie była peryferiami gospodarczymi *Imperium Romanum*. Będąc w tym przedziale czasowym najważniejszym dostawcą win do Rzymu i silnie zurbanizowanej Kampanii niewątpliwie należała do najlepiej prosperujących rzymskich prowincji.

---

<sup>92</sup> O handlu tym zob. Tchernia 1986, 77–94.

<sup>93</sup> Tchernia 1986, 27–28.

<sup>94</sup> Komar 2020, 176–178.

<sup>95</sup> Komar 2020, 182–183.

## CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

### Bibliografia

- Albiach R. *et al.*, 2008: *Estudios estratigráficos y geofísicos entre la Casa de Ariadna y el Vicolo Storto (VII, 4)*, [w:] *Nuove ricerche archeologiche nell'area vesuviana (scavi 2003–2006). Atti del convegno internazionale, Roma 1–3 febbraio 2007*, red. P.G. Guzzo, M.P. Guidobaldi, Roma, 249–264.
- Auriemma R., Quiri E., 2004: *Importazioni di anfore orientali nell'Adriatico tra primo e medio impero*, [w:] *Eiring*, Lund 2004, 43–55.
- Baldwin Bowsky M.W., 1999: *The Buisness of Being Roman: The Prosopographical Evidence*, [w:] *Chanotis* 1999, 305–347.
- Baldwin Bowsky M.W., 2006: *From Capital to Colony: Five New Inscriptions from Roman Crete*, “BSA” 101, 385–426.
- Bang P.F., 2008: *The Roman Bazaar: A Comparative Study of Trade and Markets in a Tributary Empire*, Cambridge.
- Berlanga G.P., Ribera i Lacomba A., 2015: *Eastern Amphorae in Valentia (1st Century BC–3rd Century AD) and Pompeii (1st Century BC to AD 79)*, [w:] *Per terram, per mare: Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, red. S. Demesticha, Uppsala, 269–286.
- Bernal D. *et al.*, 2014: *Un contexto excepcional en pompeya: la pila de ánforas de la bottega del garum (i, 12, 8)*. *Avance de un estudio*, “RCRF” 43, 219–232.
- Biundo R., 2003: *Terre di pertinenza di colonie e municipi fuori del loro territorio: gestione e risorse*, “CCGG” 14, 131–142.
- Biundo R., 2014: «*Volturnus rapax*». *Débordements de fleuves en Campanie du nord à l'époque romaine*, [w:] *Riparia, un patrimoine culturel. La gestion intégrée des bords de l'eau. Proceedings of the Sudbury Workshop, April 12–14, 2012 / Actes de l'atelier Savoirs et pratiques de gestion intégrée des bords de l'eau – Riparia, Sudbury, 12–14 avril 2012*, red. E. Hermon, A. Watelet, Oxford, 97–114.
- Borgard Ph., Carre M.-B, Fontaine S.-D., 2007: *Pompéi: un site de référence? Approche socio-économique de l'insula I 8*, [w:] *Contributi di Archeologia Vesuviana* 3, red. L. Bernabei, Roma, 108–116.
- Camodeca G., 1984: *Ascesa al senato e rapporti con i territori d'origine: Italia: regio I (Campania esclusa la zone di Capua e Cales), II (Apulia e Calabria), III (Lucania e Bruttium)*, [w:] *Epigrafia e ordine senatorio*, red. S. Panciera, Roma, 101–163.
- Carandini A., (red.), 1977: *L'instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale*, Roma.

- Casaramona A. *et al.*, 2010: *Anfore cretesi dallo scavo del Nuovo Mercato di Testaccio*, “RCRF” 41, 113–122.
- Cassia M., 2014: “*Marchi di fabbrica*” a Creta e titoli picti di Ercolano: considerazione socio-economiche, [w:] *Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici. Atti del Convegno Internazionale (Verona, 20–21 settembre 2012)*, red. A. Buonopane, S. Braito, Roma, 459–477.
- Chaniotis A., 1988: «*Vinum Creticum excellens*»: *Zum Weinhandel Kretas*, “MBAH” 7.1, 62–89.
- Chaniotis A., (red.) 1999a: *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart.
- Chaniotis A., 1999b: *Milking the Mountains\**. *Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period*, [w:] Chaniotis 1999a, 181–220.
- Chaniotis A., 2004: *Das Antike Kretas*, München.
- Chaniotis A., 2008: *What Difference Did Rome Make? The Cretans and the Roman Empire*, [w:] *The Province Strikes Back. Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, red. B. Forsén, G. Salmeri, Helsinki, 83–105.
- Crimaco L. *et al.*, 2003: *L'impianto fognario sottoposto al settore ovest del decumano di via Duomo*, [w:] *Da Puteoli a Pozzuoli. Scavi e vicende sulla rocca del Rione Terra, Atti della giornata di studio, Istituto Germanico di Roma, Roma, 27 aprile 2001*, red. L. Crimaco, C. Gialanella, F. Zevi, Napoli, 79–117.
- De Caro S., 1992–1993: *Vino di Cnosso dei Campani: un nuovo documento epigrafico per la storia del vino cretese in età romana*, “ASAA” 70–71, 307–312.
- De Sena E.C., Ikäheimo J.P., 2003: *The Supply of Amphora-Borne Commodities and Domestic Pottery in Pompeii 150 BC–AD 79: Preliminary Evidence from the House of the Vestals*, “EJA” 6, 301–321.
- Di Giovanni V., 2003: *Le anfore da trasporto*, [w:] Crimaco *et al.*, 2003, 86–91.
- Di Giovanni V., 2013: *Le dinamiche degli scambi economici nella Campania in età imperiale. Circolazione delle produzioni africane: ceramiche fini, anfore da trasporto e ceramiche da cucina*, [w:] *L’Africa Romana XIX. Trasformazione dei paesaggi del potere nell’Africa settentrionale fino alla fine del mondo antico*, red. M. Bastiana Cocco, A. Gavini, A. Ibba, Roma, 1511–1538.
- Driessen J., Macdonald C.F., 1997: *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*, Liège.

CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI  
PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

- Eiring J., Boileau M.-C., Whitbread I., 2002: *Local and Imported Transport Amphorae from a Hellenistic Kiln Site at Knossos. The Results of Petrographic Analyses*, [w:] *Céramiques hellénistiques et romaines, productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne) Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient méditerranéen Jean Pouilloux du 2 au 4 mars 2000*, red. F. Blondé, P. Ballet, J.-F. Salles, Lyon, 59–65.
- Eiring J., Lund J., (red.) 2004: *Transport Amphorae and Trade the Eastern Mediterranean. Acts of an International Colloquium at the Danish Institute of Athens, 26–29 September 2002*, Athens–Aarhus.
- España-Chamorro S., 2021: *The «procurator Campania» and the 'Lands of Capua' on Crete*, "ABSA" 116, 377–397.
- Finley M.I., 1999: *Ancient Economy*, Updated edition with a forward by Ian Morris, Berkley–Los Angeles–London.
- Gallimore S., 2015: *An Island Economy: Hellenistic and Roman Pottery from Hierapytna, Crete*, New York.
- Gallimore S., 2016: *Creticum uinum excellens? Reassessing the Role of Wine in Crete's Identity*, [w:] *Food, Identity and Cross-Cultural Exchange in the Ancient World*, red. W. Broekaert, R. Nadeau, J. Wilkins, Bruxelles, 36–50.
- Gallimore S., 2017: *Food Surplus and Archaeological Proxies: A Case Study from Roman Crete*, "World Archaeology" 49.1, 1–13.
- Gallimore S., 2018: *The Relationship between Agricultural Production and Amphora Manufacture on Roman Crete*, "JRA" 31, 373–386.
- Gallimore S., 2019: *An Island in Crisis? Reconsidering the Formation of Roman Crete*, "AJA" 123. 4, 589–617.
- Garcea F., Miraglia G., Soricelli G., 1984: *Un scarico di materiale ceramico di età adrianeo antonina da Cratere Senga (Pozzuoli), Puteoli*, 245–285.
- Giardina A., 1981: *Allevamento ed economia della selva in Italia meridionale. Trasformazioni e continuità*, [w:] *Società romana e produzione schiavistica, I: L'Italia, insediamenti e forme economiche*, red. A. Giardina, A. Schiavone, Bari, 87–113.
- Hadjisavvas S., Chaniotis A., 2012: *Wine and Olive Oil in Crete and Cyprus: Socio-Economic Aspects*, [w:] *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, red. A. Whitley et al., London, 157–173.
- Harris W.V., 1993: *Between Archaic and Modern: Some Current Problems in the History of the Roman Economy*, [w:] *Inscribed Economy. Production and Distribution in the*

- Roman Empire in the Light of «instrumentum domesticum»*, red. W.V. Harris, JRA 6 supplementary ser., Ann Arbor.
- Harris W.V., 1999: *Crete in the Hellenistic and Roman Economies: A Comment*, [w:] Chaniotis 1999a, 353–358.
- Harrison G., 1991: *Changing Patterns in Land Tenure and Land Use in Roman Crete*, [w:] *Roman Landscapes. Archaeological Survey in Mediterranean Region*, red. G. Barker, London, 115–121.
- Iorio V., 1999: *I reperti del saggio 4 U.S. 4: le anfore*, “Opuscula Pompeiana” 9, 35–118.
- Komar P., 2018: *Aegean Wine Imports to the City of Rome (1st Century BC – 3rd Century AD)*, [w:] *Studies in Ancient Art and Civilization*, red. J. Bodzek, Kraków, 95–116.
- Komar P., 2020: *Eastern Wines on Western Tables. Consumption, Trade and Economy in Ancient Italy*, Mnemosyne Supplements 435, Leiden–Boston.
- Kouremenos A., (red.), 2018a: *Insularity and Identity in the Roman Mediterranean*, Oxford.
- Kouremenos A., 2018b: *In the Heart of the Wine-Dark Sea: Insularity and Identity in the Roman Period*, [w:] Kouremenos 2018a, 41–64.
- Laurence R., 1998: *Land Transport in Roman Italy: Costs, Practice, and the Economy*, [w:] *Trade, Traders and the Ancient City*, red. H. Parkins, Ch. Smith, London–New York, 129–148.
- Łoś A., 1997: *Qui exportait le vin crétois en Campanie à l’époque julio-claudienne?*, “Antiquitas” 22, 63–76.
- Majcherek G., Zych I., 2011: *The Evidence for Cretan Presence in the Ancient Town of Marina el-Alamein*, [w:] *Classica Orientalia. Essays Presented to Wiktor Andrzej Daszewski on his 75th Birthday*, red. H. Meyza, I. Zych, Warsaw, 357–378.
- Manacorda D., 1977: *Anfore spagnole a Pompei*, [w:] Carandini 1977, 121–133.
- Marangou A., 1999: *Wine in the Cretan Economy*, [w:] Chaniotis 1999a, 269–278.
- Marangou A., 2004: *Alexandrie, une destination pour le vin crétois*, [w:] *Creta Romana e protobizantina. Atti del congresso internazionale (Iraklion, 23–30 settembre 2000)*, red. M. Livadiotti, I. Simiakaki, Padova, 1029–1038.
- Martín-Arroyo D., 2018: *Contexto arqueológico e historiográfico de las anforas Cretoise 2 en Pompeii: una crítica cuantitativa*, [w:] *Cuantificar las economías antiguas. Problemas y Metodos. Quantifying Ancient Economies. Problems and Methodologies*, red. J. Remesal Rodríguez, V. Revilla Calvo, J.M. Bermúdez Lorenzo, Barcelona, 319–344.

CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI  
PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

- Martín-Arroyo D., 2020a: *ΛΥΤΤΙΟΚ: Epigrafía anfórica y contexto económico de un vino de la Creta Romana*, “Latomus” 79. 1, 126–157.
- Martín-Arroyo D., 2020b: *Los Ti. Claudii en la epigrafía de Pompeii*, [w:] «*Ex Baetica Romam*». *Estudios sobre economía, sociedad e instituciones de la Antigüedad. Homenaje al Profesor Jose Remesal Rodriguez*, red. A. Revilla et al., Barcelona, 369–388.
- Martín-Arroyo D., 2023: *Trade and Institution from Alexandria to Rome: The Amphorae from Pompeii*, [w:] *Archaeology and Economy in the Ancient World. Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn (Germany), 22–26 May 2018*, 54: *Sessions 4–5: Single Contributions*, red. M. Bentz, M. Heinzelmann, Heidelberg, 369–383.
- Martín-Arroyo D. et al., 2017: *The Wine Trade of Roman Crete: Construction of Onomastic and Geographical Networks*, [w:] *Insularity, Identity and Epigraphy in the Roman World*, red. J. Velaza, Cambridge, 177–196.
- Marzano A., 2011: *Snails, Wine and Winter Navigation*, [w:] *Maritime Technology in the Ancient Economy: Ship-Design and Navigation*, red. W.V. Harris, K. Iara, JRA Supplementary Series 84, Portsmouth R. I., 179–187.
- Miniero P., 1999: *Anfore*, [w:] *La villa San Marco a Stabia*, red. A. Barbet, P. Miniero, Napoli–Roma–Pompei, 323–330.
- Morsiani S., 2017: *Anfore*, [w:] *Pompei. Insula IX 8: vecchi e nuovi scavi (1879–)*, red. A. Coralini, Bologna, 685–699.
- Nodarou E., Tsatsaki N., 2014: *A New Hellenistic Amphora Production Centre in West Crete (Loutra, Rethymnon): Study and Petrographic Analysis of the Pottery Assemblage*, “ABSA” 109, 287–315.
- Pałuchowski A., 2010: *La propriété foncière privée et la main-d’oeuvre servile en Crète aux époques hellénistique et romaine*, “Palamedes” 5, 37–70.
- Pałuchowski A., 2011: *La romanisation de l’île de Crète*, [w:] *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, red. S. Ruciński, C. Balbuza, Ch. Królczyk, Poznań, 299–322.
- Pałuchowski A., 2012: *La progression de la citoyenneté romaine parmi les notables crétois\**, “Eos” 99, 91–151.
- Pałuchowski A., *Na obrzeżu społeczności z obrzeży świata egejskiego, czyli akty wyzwolenń niewolników na Krecie w epokach hellenistycznej i rzymskiej*, [w druku].

- Panella C., 1974–1975: *Per uno studio delle anfore di Pompei, le forme VIII e X della tipologia di R. Schoene*, “Stud. Misc” 22, 151–165.
- Panella C., 1977: *Anfore tripolitane a Pompei*, [w:] Carandini 1977, 135–147.
- Panella C., Fano M., 1977: *Le anfore con anse bifide conservate a Pompei: contributo ad una loro classificazione*, [w:] *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude typologique des amphores. Actes du colloque de Rome, 27–29 mai 1974*, Rome, 133–177.
- Pavolini C., 1996: *Mercato ostiense e mercato romano: alcuni contesti ceramici a confronto*, [w:] *Roman Ostia Revisited*, red. A. Gallina Zevi, A. Claridge, London, 223–242.
- Picillo I., 2014: *Le anfore*, [w:] *Pompei: La casa di Marco Fabio Rufo*, red. M. Grimaldi, Napoli, 241–250.
- Ribera i Lacomba A., 2016: *El vino en Pompeya a través de los hallazgos de la insula VII, 4 (Casa de Ariadna, Via degli Augustali, Templo de la Fortuna)*, “Boletín Arkeolan” 18, 71–98.
- Rickman G., 2003: *The Creation of Mare Nostrum: 300 BC–500 AD*, [w:] *The Mediterranean in History*, red. D. Abulafia, Los Angeles, 127–153.
- Rizzo G., 2003: *Instrumenta urbis I: ceramiche fini da mensa, lucerne ed anfore a Roma nei primi due secoli dell'impero*, Rome.
- Rizzo G., 2012: *Roma e Ostia, un binomio ancora possibile? Di alcuni generi trasportati in anfora in età tardo-antonina*, [w:] *Portus and the Mediterranean, Monographs of the British School at Rome 21*, red. S. Keay, London, 87–103.
- Rizzo G., 2014: *Le anfore, Ostia e i commerci mediterranei*, [w:] *Ostia VI. Le Terme del Nuotatore*, red. C. Panella, G. Rizzo, Studi Miscellanei 38, Roma, 65–481.
- Saller R. P., 2005: *Framing the Debate over Growth in the Ancient Economy*, [w:] *The Ancient Economy: Evidence and Models*, red. J.G. Manning, I. Morris, Stanford, 223–238.
- Scotti C., 1984: *Le anfore*, [w:] *Ricerche in Pompei. L'insula 5 della Regio VI dalle origini al 79 d.C.*, red. M. Bonghi Jovino, Roma, 270–316.
- Tchernia A., 1964: *Amphores et marques d'amphores de Bétique à Pompéi et à Stabies*, “MEFRA” 76, 419–449.
- Tchernia A., 1984: *Il vino: produzione e commercio*, [w:] *Pompei 79. Raccolta di studi per il decimonono centenario dell'eruzione vesuviana<sup>2</sup>*, red F. Zevi, Napoli, 87–96.
- Tchernia A., 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, “BEFAR” 261, Rome.

CZY W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA KRETA BYŁA GOSPODARCZYMI  
PERYFERIAMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO?

- Tchernia A., 2007: *Entrepôt et cargaisons complémentaires sur la route du blé d'Alexandrie*, [w:] *Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo, Actas V Jornadas Internacionales de Arqueología Subacuática – Gandía, 8 a 10 de noviembre de 2006*, red. J.P. Ballester, G.P. Berlanga, Valencia, 57–64.
- Tchernia A., 2011: *Les Romains et le commerce*, Naples.
- Tchernia A., Zevi F., 1972: *Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie*, [w:] *Recherches sur les amphores romaines. Actes du Colloque de Rome (4 mars 1971)*, Rome, 35–67.
- Tempesta C., 2010: *Nuovo Mercato di Testaccio: dallo scavo archeologico allo studio dei materiali. I reperti ceramici dell'ambiente I degli horrea*, [w:] *L'archeologia con gli occhi di Silvia. Atti della giornata di studi per ricordare Valeria Silvia Mellace, Palazzo Massimo alle Terme, 7 marzo 2009, Roma*, red. A. Gallone, S. Zottis, Catania, 189–200.
- Timby J., 2004: *Amphorae from Excavations at Pompeii by the University of Reading*, [w:] Eiring, Lund 2004, 383–392.
- Veyne P., 2000: *La plèbe moyenne*, “Annales (HSS)” 55, 1169–1199.
- Vogeikoff-Brogan N., 2012: *Hellenistic and Roman Periods: Expansion of the Isthmus in an International Era*, [w:] *An Archaeological Survey of the Gournia Landscape. A Regional History of the Mirabello Bay, Crete, in Antiquity*, red. L.V. Watrous et al., Philadelphia, 81–93.
- Vogeikoff-Brogan N., Apostolakou S., 2004: *New Evidence of Wine Production in East Crete in the Hellenistic Period*, [w:] Eiring, Lund, 417–427.
- Vogeikoff-Brogan N. et al., 2004: *Amphoras and Wine Trade in East Crete in the Late Hellenistic Period. Evidence from Mochlos and Pyrgos Myrtos. ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Volos 2000*, Athens, 327–332.
- Vogeikoff-Brogan N., Tsatsaki N., Boileau M.C., 2008: *New Evidence of Wine Production in East Crete in the Hellenistic Period: An Integrated Approach of Stylistic Study and Thin Section Petrography*, [w:] *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry. National Hellenic Research Foundation, Athens 28–31 May 2003*, red. Y. Facorellis, N. Zacharias, K. Polikreti, Oxford, 327–334.

- Watrous L.V. *et al.*, 2012: *An Archaeological Survey of the Gournia Landscape. A Regional List of the Mirabello Bay, Crete*, Philadelphia.
- Wilson A., 2009: *Approaches to Quantifying Roman Trade*, [w:] *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, red. A. Bowman, A. Wilson, Oxford, 213–249.
- Zevi F., 1966: *Appunti sulle anfore romane: I. La tavola tipologica del Dressel*, “*Archeologia Classica*” 18, 208–247.
- Zevi F., 1989: *Introduzione*, [w:] *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche = Anfore romane e storia economica. Un decennio di ricerche, Atti del colloquio di Siena, 22–24 maggio 1986*, red. M. Lenoir, D. Manacorda, C. Panella, Rome, 3–19.

*Andrzej Łoś*  
*Uniwersytet Wrocławski*  
*andrzej.los@uwr.edu.pl*  
*ORCID 0000-0001-7421-4296*